

גנזי קדם

שנתון לחקר הגניזה

כרך

יז

תשפ"א

כרך מיוחד

מוקדש לזכרו של פרופ' יעקב שויקה ז"ל

2020-1936

העורכת

מרים פרנקל

THE FRIEDBERG
GENIZAH PROJECT

תוכן עניינים

חלק עברי

7	דבר המערכת
	חמדה גנוזה: לזכרו של אבי מורי פרופ' יעקב שויקה ז"ל
9	אהרן שויקה
	אור חשך באהלינו: קינה לתשעה באב וייחוסה לרבי יהודה הלוי
27	בנימין אמת
	תפילת ערבית לימות החול על פי סידורים ארץ ישראלים קדומים מן הגניזה הקהירית
41	אורי ארליך
	עיונים בסידורו של ר' שלמה בן נתן
101	נסים סבתו
	ברכת קראי ונידויו: סוגיות ביחס לקראים בדברי ר' אברהם ואביו הרמב"ם
143	מרדכי עקיבא פרידמן
	הכתר בפסטאט: כתר ארם צובה בתעודות מן הגניזה הקהירית
179	נריה קליין

חלק לועזי

Editorial Statment	7*
Al-Qirqisānī's account of historical Jewish calendars and its dependence on the commentary on Genesis by Sa'adya Gaon: a study of Kitāb al-Anwār VII.1	
Nadia Vidro	9*

אור חשך באהלינו: קינה לתשעה באב וייחוסה לרבי יהודה הלוי

בנימין אמת

בשני כתיבי יד מגניזת קהיר מועתקת הקינה לליל תשעה באב שחל במוצאי שבת 'אור חֶשֶׁךְ בְּאֵהְלֵינוּ', והיא נדפסת לראשונה במאמר זה. צירוף הקטעים מגלה שהקינה מיוחסת לרבי יהודה הלוי. לצד מהדורה ביקורתית ומבוארת של הפיוט אדון בלשוננו, בתכניו ובאמינות ייחוסו לרבי יהודה הלוי.

את הקינה 'אור חשך באהלינו' הזכיר חיים שירמן, אגב דיונו בקינה 'גולה אשר הוגלתה' לרבי יהודה הלוי, המועתקת בכתב היד שבו מועתקת תחילתה של הקינה 'אור חשך באהלינו', קטע הגניזה TS H 14.39 – גיליון בן שני דפים לא רצופים הכולל קינות לתשעה באב.¹ מלבד תחילת הפיוטים 'אור חשך באהלינו' ו'גולה אשר הוגלתה' מופיעים בו גם סופי הקינות: 'יום אכפי הכבדתי' לרבי יהודה הלוי² ו'אשתונן ואתאונן' לרבי אהרן אבן אלעמאני,³ שהיה מארחו של רבי יהודה הלוי בעת שהותו במצרים.⁴ את קטע הגניזה הנזכר משלים קטע הגניזה TS H 5.171, שאינו אלא הגיליון הפנימי, הרצוף, של אותו טומוס; כלומר, TS H 39.14 הקיף את TS H 5.171.⁵ חיבור הדפים

* נחשפתי לפיוטים למוצאי שבתות בעקבות עבודה שכתבתי לקורס שהעבירה פרופ' שולמית אליצור בשנת תשע"ח: 'מאברהם ויצחק ועד יוסף ואחיו: סיפורי האבות בפיוטים'. תודתי נתונה לה על כך, על העידוד לפרסם ממצא זה ועל שהנחתה אותי בתחילת הדרך. לשניים משלושת כתיבי היד הגעתי בזכות המפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה ע"ש עזרא פליישר, ובזכות יוזמתה של ד"ר שרה כהן והצעותיה המועילות. לכתב היד השלישי הגעתי באמצעות תוכנת הצירופים באתר פרידברג לחקר הגניזה ובו גם עיינתי בכתבי היד. עיקר המאמר נכתב בהנחייתו של ד"ר יהושע גרנט. פרופ' י' יהלום עבר על הטייטה האחרונה של המאמר והעיר הערות חשובות. כמה חברים, ביניהם יהודה רזונברג וד"ר יעקב וייס, עברו על טייטה ראשונה של הביאור וסייעו לי במציאת כמה מן השיבוצים. אני מודה מקרב לב לכולם. הפניה לשירי ריה"ל היא למהדורת שירי הקודש של ד' ירדן, שירי הקדש של רבי יהודה הלוי, א-ד, ירושלים תשל"ח-תשמ"ו. הפניות לפיוט 'אור חֶשֶׁךְ בְּאֵהְלֵינוּ' העומד במרכזו של מאמר זה הובאו לפי השורות של הפיוט המתפרסם כאן.

- 1 ח' שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ו, עמ' 244.
- 2 ירדן, ריה"ל (לעיל, הערת הפתיחה), ב, עמ' 537.
- 3 ש' כהן, שירי רבי אהרן אלעמאני, ירושלים תשס"ח, עמ' 284-286.
- 4 לתולדות חייו של רבי אהרן אבן אלעמאני ראה שם, בפרט עמ' 24-37.
- 5 על הקשר בין הדפים עמדתי בזכות תוכנת הצירופים באתר פרידברג לחקר הגניזה.

מאפשר השלמה של הפיוט. לאחר פיוטנו מועתק הפיוט 'יום אכפי הכבדתי', ובראשו הכותרת: 'אחרת לה ז"ל' (=אחרת, לו, זיכרונו לברכה). מכאן שהמהדיר ידע ששני הפיוטים נתחברו בידי אותו מחבר.

והנה, 'יום אכפי הכבדתי' הוא פיוט ידוע ומוכר לרבי יהודה הלוי, שאקרוסטיכון החתימה בו הוא: יהודה לוי. כמו כן הוא מיוחס לרבי יהודה הלוי בכמה קטעי גניזה ואף בשני הדיואנים החשובים של שירי רבי יהודה הלוי.⁶ מסתבר אפוא שגם את הפיוט 'אור חשך באהלינו' ייחס המעתיק לרבי יהודה הלוי. אם כן, צמד הגיליונות שלפנינו כולל את הקינות הבאות בסדר זה: 'אשתונן ואתאונן' לאבן אלעמאני, וסדרת פיוטים של רבי יהודה הלוי: 'אור חשך באהלינו', 'יום אכפי הכבדתי' וגולה אשר הוגלתה'. 'אור חשך' פותח סדרת פיוטים זו.

הפיוטים מועתקים על נייר ובכתיבה מזרחית בינונית.⁷ עובדה ראויה לציון היא שלאחר כל קינה מן הקינות שבקובץ מופיעות המילים: 'ואתה צדיק'. כלומר, נהגו כנראה לומר לאחר כל קינה את הפסוק מנחמיה ט, לג: 'ואתה צדיק על כל הבא עלינו כי אמת עשית ואנחנו הרשענו'. קשה לדעת אם מדובר בהפניה לסדרת פסוקים או לפסוק בודד.⁸

דף נוסף מכיל חלק מן הפיוט 'אור חשך', כ"י H 14.105 (כ"י ב).⁹ כתב יד זה קטוע ומביא רק את סוף הפיוט, אך נראה שנוסחו מהימן לעומת כ"י H 5.171 (כ"י א),

6 מקובל לדבר במחקר על שלושה קובצי דיואן: דיואן חייא, רשימת וילסקר ודיואן ישועה. פליישר סבור ששני האחרונים אינם אלא גרסאות שונות וחלקיות של דיואן חייא (ראה: ע' פליישר, 'חומרם ועיונים לקראת מהדורה עתידית של שירי רבי יהודה הלוי', אסופות, ה [תשנ"א], עמ' קג-קפא, בפרט עמ' קכה-קכז, קנד-קנו). הפיוט 'יום אכפי הכבדתי' נמצא שם בעמ' קעת. אמנם, לדעת יהלום, דיואן ישועה מבוסס על דיואן חייא, ורשימת וילסקר מביאה דיואן מתחרה (עיינו: 'יהלום, 'כתאב אלשדור פי אלמנטום ואלמנטור - דיואן יהודה הלוי בעריכתו של ישועה הלוי', דברי הוועידה השישית של החברה לחקר התרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, ירושלים תש"ס, עמ' 136-137). להלן אניח שאכן מדובר בשני דיואנים שונים. הפיוט 'יום אכפי הכבדתי' איננו נמצא בדיואן ישועה אך נמצא בדיואן אחר המעתיק ככל הנראה את דיואן חייא. רשימת הפיוטים שבדיואן חייא טרם פורסמה, ונחשפתי לדיואן בעבודתי כעוזר מחקר במפעל יהודה הלוי אצל פרופ' יהלום, ואני מודה לו על כך. גם במחקר מוסכם הייחוס של הפיוט לרבי יהודה הלוי (ראה התייחסות למחקרים אצל ד' גולדשמידט, סדר הקינות לתשעה באב כמנהג פולין וקהילות האשכנזים בארץ ישראל, ירושלים תשל"ב, עמ' קכ).

7 הפיוטים אינם מנוקדים ניקוד מלא, ומעט מילים מנוקדות בסימני הניקוד הטברניים המעידים על הגייה בבליית ('אמרי מה נהיתה', 'ונעקרו', 'כנפתה', 'ילָהב אֶש').

8 הוראה מעין זו מצאתי בחמישה קטעי גניזה נוספים: (א) L-G Lit. II. 116; (ב) TS NS 278.251, שניהם לאחר פיוטים לרבי נתן החבר (ראה: ש' כהן, 'שירי הקודש לרב נתן בן שמואל, גנוי קדם, ו [תש"ע], עמ' 89-134. השירים עצמם פורסמו במאמר בעמ' 116-118, 127-129; (ג) O. Heb. f. 99/35; (ד) TS H 14.82 (בסוף הקינה 'ויהי נועם נשבת... ובשעת הבדלה'); (ה) NS 113.8 (לפני הקינה: 'בליל זה יבכו ויילילו בני'). ההוראה נזכרת גם לאחר קינות אישיות ולא רק בקינות לתשעה באב.

9 אני מודה למורתית פרופ' שולמית אליצור על ההפניה לדף זה.

שנפלו בו כמה טעויות גסות, ולכן השתמשתי בו לשחזור נוסח היסוד של סוף הפיוט.¹⁰ לאחר פיוטנו באים בו פיוטי נחמה.¹¹

לצד עדות המעתיק הנזכרת, נראה שישנן כמה ראיות נוספות התומכות בייחוס הקינה 'אור חשך' לרבי יהודה הלוי. ראשית, סגנון הפיוט: הוא שקול במשקל הברתי-דקדוקי הרווח בפיוטיהם הסטרופיים של משוררי ספרד. שנית, מעטים הפייטנים הספרדים הידועים לנו שכתבו קינות לתשעה באב, ורק על רבי יהודה הלוי אנו יודעים שכתב קינות רבות.¹² שלישית, הפיוט חסר אקרוסטיכון, ותופעה זו, הנדירה יחסית בשירת הקודש, מצויה בכמה קינות של רבי יהודה הלוי.¹³

יש להוסיף גם ראיה היסטורית:¹⁴ הפיוט מתייחס בכמה מקומות לבני אדום השולטים בארץ (ראה למשל שורות 62, 66). ההתייחסות לבני אדום מסתברת אם מדובר בפיוט של ר' יהודה הלוי, שחי רוב חייו לאחר מסע הצלב הראשון (1099).¹⁵

- 10 דוגמאות לטעויות חמורות שנפלו בכ"י א: בשורה 54 גורס כ"י א 'ולמפלתנו', ואילו בכ"י ב נמצא 'למפלתנו', בלי וי". נראה שגרסתו של כ"י ב עדיפה, כי היא שומרת על מספר ההברות הקבוע בשיר (אמנם, מצאנו כמה חריגות מן המספר הקבוע כך שאין זו ראיה גמורה). בשורה 67 גורס כ"י א 'ולאוימים תנת נפשו' (במקום: 'תחת רגלנו'), אבל אין כל ספק שהנוסח הנכון הוא זה הנמצא במקרא וגם הולם את העניין, 'תחת רגלנו'. בשורה 77 גורס כ"י א 'זיו', אך במקרא מצאנו את המלה: 'זיו' (ישעיהו סו, יא). המילה 'זיו' היא מילה יחידאית וקשה לפירוש (ראה בפירושו של רבי אברהם אבן עזרא לפסוק) ונראה שהיא שהטעתה את סופר כ"י א.
- 11 נחמו נחמו עמי יאמר אשכול הכופר' (י' דוידזון, אוצר השירה והפיוט, א-ד, ניו-יורק תש"ב, ג 285); 'איך אבלה ואומללה העיר היפהפיה' (שם, א 2740). המנהג לסיים את הקינות בפיוטי נחמה מוכר ממקומות אחרים. ראה למשל: ש' אליצור, 'מאבל לנחמה: על מנהג קדום בתפילת מנחה של תשעה באב', תרביץ, עג (תשס"ד), עמ' 1-4. הפיוט 'נחמו נחמו עמי' נזכר שם, הערה 17 (ראה שם שבעדות המזרח מקובל לאומרו במנחה. מכתב היד שלפנינו אין לדעת למתי יועד הפיוט).
- 12 לא ידוע לנו על קינות של ר' משה אבן עזרא או של ר' לוי אבן אלתבאן לתשעה באב. מרבי שלמה אבן גבירול הגיעה לידניו קינה אחת ('שומרן קול תתן'; ראה: ד' ירדן, שירי הקדש לרבי שלמה אבן גבירול, ב, ירושלים תשל"ג, עמ' 448), וכן מר' יצחק אבן גיאת (ראה: 'דוד, שירי ר' יצחק אבן גיאת, ירושלים תשמ"ח, עמ' 218-219). יוצא מן הכלל ר' אברהם אבן עזרא, שכתב קינות רבות לתשעה באב (ראה: י' לוי, שירי הקודש של אברהם אבן עזרא, ב, ירושלים תשל"ו, מפתח סוגי הפיוטים, עמ' 694), אך הוא מאוחר לר' יהודה הלוי, כמובן, ונראה שהושפע ממנו. יש להעיר שגם צורת הריבוי 'עולמות' (ולא 'עולמים') מחזקת את ייחוס השיר לר' יהודה הלוי. מדובר בצורה שאינה נמצאת במקרא (ואף לא במשנה), ולכן סביר להניח שהטורנים שבמשוררי ספרד נמנעו מלהשתמש בה (ואכן, בחיפוש במאגרים [maagarim.hebrew-academy.org.il] העלה שהצורה איננה נמצאת בשימוש בתור הזהב של ספרד [אך יש לזכור שמדובר בקורפוס מצומצם]). ר' יהודה הלוי, לעומת זאת, השתמש גם בצורה זו. ראה: ירדן, ריה"ל (לעיל, הערת הפתיחה), ג, עמ' 844: 'חי העולמות לך תהילה תאות' (כלומר, הוא השתמש בה כחלק מצירוף כבול!).
- 13 השווה: שירמן (לעיל, הערה 1), עמ' 244-249, שירים 109-112; ירדן, ריה"ל, שם, ב, עמ' 557-562, פיוטים רכט, רל; פליישר (לעיל, הערה 6), עמ' ככב-קכד.
- 14 על עניין זה העיר לי ד"ר יהושע גרנט, ותודתי נתונה לו.
- 15 ראה: ש' אליצור, שירת החול העברית בספרד המוסלמית, א, תל אביב תשס"ד, עמ' 105, 114.

ואכן, בני אדום נזכרים בשיריו כשולטים בציון.¹⁶ לעומת זאת רבי שלמה אבן גבירול, שחי לפני מסע זה, קובל בשיריו על הישמעאלים היושבים במקום המקדש ולא על הנוצרים.¹⁷

יש להעיר שהפיוט 'אור חשך' חסר בדיואנים המוכרים לנו של פיוטי רבי יהודה הלוי.¹⁸ ואולם, לא כל פיוטיו הידועים נמצאים ברשימות שבדיואנים,¹⁹ מה גם שמן הקינות שבדיואן חייא שרד רק חלק קטן.

'אור חשך' הוא כאמור קינה לתשעה באב, ולליל תשעה באב שחל במוצאי שבת דווקא. ייעוד זה מפורש בכתב היד,²⁰ אך חשוב מכך, הוא משתקף בבירור בפיוט גופו, שכן הרפרין לקוח מפרקי תהילים הנאמרים בתפילת ערבית למוצאי שבת.²¹ הפיוט בנוי כשיר מעין אזורי.²² הוא פותח במחרוזת קצרה והטור השני הוא הפסוק המשמש גם כרפרין; לאחר מכן באות שבע מחרוזות, ורובן כוללות כעשרה טורים.²³ בכל טור ישנן שתי צלעות, הנחרזות שתיהן בחרוז הכללי של המחרוזת, ובכל אחת מהן כשש הברות.²⁴ הטור האחרון בכל מחרוזת הוא שיבוץ – הצלע הראשונה שבו עדיין חורזת

16 כך למשל כותב ר' יהודה הלוי: 'אָהֶלִי בְּמָה לְאֶהֱלִיבְמָה' ('יונה נשאתה על כנפי נשרים', ירדן, ריה"ל [לעיל, הערת הפתיחה], ב, עמ' 412) – אהליבמה הוא מבני עשיו (בראשית לו, ב), והוא מצוין כשולט במקום המקדש ('אָהֶלִי'); 'מִנְחָת וְתִמְאָה תֹדֶה אֶהְלִי יִרְגְעוּ' ('הלנופלים תקומה', שם, עמ' 501) – תימא הוא מבני ישמעאל ומנחת מבני עשיו (בראשית כה, טו; לו כג). כלומר, הלוי מתייחס לשליטת הנוצרים (בני עשיו) בירושלים.

17 'הִנֵּה דְמוֹת פָּרָא... יָשֵׁב עָלַי כְּנִי' ('שאלי יפה פיה מה תשאלי מני', ירדן, רשב"ג [לעיל, הערה 12], ב, עמ' 332); 'מִעַל פְּרָאִים סוֹר' ('שוכב עלי מות זהב', שם, עמ' 457); 'אֶתָּה סֶעַר בְּן גְּרוּשָׁה / אֶתָּה סוֹר מִיְרוּשָׁה / כִּי בֶן אִשָּׁה אֶחְרַת אֶתָּה' (שם, א, עמ' 170). נקודה זו מתחדדת בהשוואה למחרוזת העוסקת בנוצרים: 'אֶתָּה עֲשׂוֹקִים תְּחַלֵּץ... אֶתָּה עוֹצֵית תְּפַלֵּץ / אוֹמְרִים לְעֵץ אָבִי אֶתָּה' (שם, עמ' 169-170). מהנוצרים (עוצית; עיין בביאורו של ירדן שם) יש להיחלק, אך אין טעם לגרשם ממקומם. לעומת זאת, את בן הגרושה (המוסלמים; עיין ירדן שם) יש להסיר, שכן הם יושבים בנחלת עם ישראל. לעיל, הערה 6.

18 השוואת רשימות שני הדיואנים הראתה שיש בזה מה שאין בזה ויש בזה מה שאין בזה. אין סיבה להניח ששניהם כוללים יחד את כל פיוטיו של הלוי. לדיואן חייא ראה לעיל, הערה 6.

20 הכותרת 'ללילי חד' פירושה: 'ללילו של יום ראשון', כלומר, למוצאי שבת. למנהג לומר את הפרקים במוצאי שבתות ראה למשל: סדור רב סעדיה גאון, מהדורת 'דודזון, ש' אסף ו' יואל, ירושלים תש"א, עמ' ככו-קכז; סדר רב עמרם גאון, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' פא-פב. על השימוש הרחב בפסוקים מן המקרא לרפרין ראה: א' חזן, תורת השיר בפיוט הספרדי לאור שירת רבי יהודה הלוי, ירושלים תשמ"ו, עמ' 50.

22 ראה: חזן, שם, עמ' 47, המונה שבע סגולות של השירים המעין אזוריים. כל הסגולות הללו מתקיימות בשירנו.

23 ליתר דיוק: במחרוזת השלישית ישנם עשרה טורים, אך בטור האחרון חסרה לכאורה צלע (ייתכן שהצלע חסרה כבר לפני כן). בשורה הרביעית אחד עשר טורים ובחמישית תשעה טורים. בשאר המחרוזות ישנם עשרה טורים.

24 בתשע צלעות ישנה סטייה מן המשקל. הערתי על המקומות בביאור וניסיתי להציע תיקונים. יש להעיר

בחרוז המיוחד למחרוזת, אך הצלע השנייה חוזרת בחרוז של הרפין.²⁵ לאורך רוב השיר ישנה התאמה בין הפרוזודיה לתחביר, וכל טור אכן מורכב בדרך כלל משתי צלעות היוצרות איברים שונים של משפט אחד. בכמה מקרים מתפרס משפט אחד על שלוש צלעות ומבנה הטורים נקטע.²⁶ אף על פי כן ההתאמה כאמור רבה יחסית. כל צלע היא יחידה תחבירית בעלת משמעות, ומובן שאין צלע הנפסקת באמצע מילה.²⁷ ככלל, לשון פיוטנו רחוקה למדי מלשון הפיוט הקדום. אוצר המילים מבוסס ברובו על לשון המקרא: השורשים כולם מקראיים והצורות מקראיות ברובן.²⁸ כמובן, הדבר אופייני לשירת ספרד, שדבקה בלשון המקרא ככל האפשר.²⁹ לעומת זאת, בתחומים המשיקים לסגנון ניכרת יותר ההשפעה הפייטנית. ראשית, הפיוט עשיר בכינויים. אכן, אין הם הכינויים השגורים בפיוט הקלסי אך הם מבוססים על פי רוב על המקרא (אף שהם מובנים כשלעצמם, גם ללא ההקשר המקראי).

הפיוט כולל צירופי סמיכות רבים. קצתם שאובים מן המקורות וקצתם פרי יצירתו של הפייטן. בין הסמיכויות ישנן גם סמיכות הנרדפים וסמיכות התיאור - מבני סמיכות האופייניים ללשון הפיוט.³⁰

יש בפיוט שיבוצים רבים, אך על פי רוב אין הם שיבוצים שלמים אלא רמזים

בכמה מן המקומות הללו שהחריגה מהמשקל הוקרבה למען השיבוץ (ראה למשל את שתי הצלעות בשורה 74), אף שהשיבוץ איננו מדויק. עם זאת, ייתכן שהמשורר העדיף את השיבוץ על פני הקפדה מלאה על המשקל, והמשקל בשיר הוא של שש-שבע הברות לצלע ואיננו מוקפד לחלוטין.

שיבוצים אלה, המתפרסים על שתי צלעות, וכן הרפין, שגם אורכו שתי צלעות בדיוק, מלמדים אותנו שאכן מדובר בטורים בני שתי צלעות ולא בהרבה טורים קצרים מאוד.

ראה למשל בשורות 25-27. שלוש הצלעות הראשונות מתארות אירועים בזמן עבר (גם אם השפעתם נמשכת), ואלו הצלע הרביעית פותחת משפט חדש, ומתארת לכאורה תרחיש החוזר על עצמו ('כל פעם שאני מעלה בזכרוני, בא באזני קול בוכים').

השווה לדוגמאות שמביא חזן (לעיל, הערה 21), עמ' 54-58.

יוצאות מן הכלל המילים 'מְדַעְכְּנוּ' (שורה 10) ו'סְבְרוֹנִי' (שורה 34). השורש דע"ך אמנם נמצא כבר במקרא (ראה למשל: ישעיהו מג, יז; משלי כ, כ ועוד), אך השימוש בבניין פיעל איננו מקראי (אם כי מצאנו במקרא שימוש בבניין הכבד הסביל, פיעל, בתהלים קיח, יב). בדיקה במפעל המילון ההיסטורי מעלה שמדובר בצורה פייטנית מובהקת (maagarim.hebrew-academy.org.il/Pages/PMain.aspx?koderekh=7367&page=1). היא נמצאת אך ורק בפיוטים, למן יניי ועד יוסף אבן אביתור. המילה 'סְבְרוֹן' היא מילה פייטנית, הגזורה מן המילה 'סְבַר'. בדיקה ב'מאגרים' ([org.il/Pages/PMain.aspx?koderekh=21353&page=2](http://maagarim.hebrew-academy.org.il/Pages/PMain.aspx?koderekh=21353&page=2)) העלתה שגם מילה זו מאפיינת בעיקר את לשון הפיוט (היא נפוצה, כמו מילים נוספות במשקל קיטלון, אצל תלמידי רס"ג, אך מופיעה כמה פעמים כבר אצל רבי שמעון ברבי מגס. ראה למשל: 'י' יהלום, פיוטי שמעון ברבי מגס, ירושלים תשמ"ד, עמ' 115).

על תופעה זו בשירת הקודש הספרדית ראה למשל: ע' פליישר, שירת-הקודש העברית בימי-הביניים, ירושלים תשל"ה, עמ' 414-416.

על הסמיכות בפיוט ראה: ש' אליצור, פיוטי רבי פינחס הכהן, ירושלים תשס"ד, עמ' 191-192. על סמיכות התיאור ראה: 'י' יהלום, לשון השיר של הפיוט הארץ-ישראלי הקדום, ירושלים תשמ"ה, עמ' 108-97 (סמיכות זו מכונה אצלו: 'סמיכות השגב').

בלבד. כך, למשל, בשורה 29: 'נתוקים קְטַבְחַת צֹאנִי' – אין ספק שהפייטן רומז לפסוק בירמיהו (יב, ג): 'הַתְּקֵם כְּצֹאן לְטַבְחָה', ועם זאת אין מדובר בציטוט של ממש. השיבוצים 'החופשיים' של פסוקים אִפְשָׁרוּ לְפִיטֵן לִיצוֹר חִיבוּרִים מִפְתִּיעִים בִּינֵיהֶם. לדוגמה, בשורה 6: 'זִמְן נְטָמֵן בְּחֻבְנֵנוּ / עֶזְרָה עֲקָב יְסוּבְנוּ'. נרמזים כאן שני פסוקים, והמילה 'עוון' עולה לכאן ולכאן: 'לטמון בחובי עוונתי' (איוב לא, לג) ו'עון עקבי יסובני' (תהילים מט, ו). מעין זה נמצא גם בסוף הפיוט (שורה 73): 'יִמְזַרְהָ הַמּוֹן נְפּוּצָנוּ / יִקְבֵץ לְנִקְבְּצָנוּ'. ארבע המילים הראשונות רומזות לפסוק 'מזרה ישראל יקבצנו' (ירמיהו לא, ט), אך המילה 'ישראל' מוחלפת בכינוי 'המון נפוצנו'. אמנם, סוף השורה רומז לפסוק אחר: '...מקבץ נדחי ישראל עוד אקבץ עליו לנקבציו' (ישעיהו נו, ח); הביטוי 'המון נפוצנו' מתברר ככינוי המחליף את הביטוי 'נדחי ישראל'! אם כן הפועל 'לְקַבֵּץ', יחד עם כינוי לעם ישראל שלא על פי אחד הפסוקים, מאפשר לפייטן לחבר בין שני הפסוקים באופן משכנע.

שילוב בדרך אחרת אפשר לראות בשורה 47: 'צִמְתָּנִי רְקַב עֲצָמוֹת'. נרמז כאן שבר הפסוק: 'צמתי קנאתי' (תהילים קיט, קלט), אך המילה קנאה הוחלפה בכינוי על פי הפסוק: 'רקב עצמות קנאה' (משלי יד, ל). כלומר, שני הפסוקים לא חוברו באמצעות מילה משותפת, ולשם החיבור הוחלפה מילה בפסוק המקורי בכינוי שניתן לה בפסוק אחר. בדרך זו מצליח הפייטן להעביר את גורם ההצמחות מתחושה או רגש (קנאה) אל מציאות פיזית הרבה יותר (רקב עצמות).

הפיוט כולל גם מספר שיבוצים בתר מקראיים, מן התלמוד ומן התפילה: 'ותחפוץ בנו ותרצנו' (שורה 74);³¹ 'יציץ בבשתנו' (שורה 64, ועיין בביאור שם); 'ואולי גם גדול דעה' (שורה 43 ובביאור שם). על קישוטי הפיוט יש להוסיף גם את הצימודים. אכן, הצימודים בפיוט אינם 'שלמים'.³²

מחרוזת הפתיחה של הפיוט מדברת על חורבן הבית, אך נראה שנועדה לקריאה כפולה: הן כמטפורה לחורבן (עיין בביאור לשורה 1), הן כפירוט של מנהגי ליל תשעה באב, שכללו גם את כיבוי הנרות בלילה זה בבתים הפרטיים או בבית הכנסת. גם

31 עיין: י' לנדיס, ברכת העבודה בתפילת העמידה: עיונים בנוסחיה ובתולדותיה, ירושלים תשע"ח, עמ' 66. והשווה לשיבוץ דומה בשיר 'אלהי משכנותיך ידידות' (ח' בראדי, דיואן יהודה בן שמואל הלוי, ב, א, עמ' 160, שורה 10): 'והודיתי ולך נאה להודות'.

32 ראה למשל שורה 5: 'בְּרַכְנוּ... רְכַבְנוּ'; שורה 25: 'אֶפְפוּ... עֲשֵׂנוּ בְּאֵף אִישׁוֹנִי'. כמה פעמים הצימוד מעשיר את החריזה: בשורה 48: 'חֲמוֹת... חוֹמוֹת'; בשורה 29: 'לְאִבְחַת אֶסוּנִי... קְטַבְחַת צֹאנִי' (אין ספק שבספר הרגישו בקרבה הצלילית שבין הגיית ה־צ להגיית ה־ס. דוגמה בולטת ישנה בפיוט 'מי כלו' (ירדן, ריה"ל, שם, ב, עמ' 499, שורות 5, 15, 17).

תיאור שביתת השיר ('וְהָס שִׁיר הַלְלוּנו') מתייחס ללא ספק לחורבן המקדש ולביטול שירת הלויים, אך גם להשמטת המזמור 'ויהי נועם' הנאמר בשאר מוצאי השבתות.³³ נפנה עתה למחרזות הבאות. המחרזות השנייה פותחת בצידוק הדין: בשלוש השורות הראשונות נזכר המצב הטוב שקדם לעונש, ולאחר מכן נזכר החטא והעונש שבעקבותיו. במחרזות הבאות מקונן הדובר על הצרות והעונש, ובמחרזות השלישית-השישית הפייטן מתאר את הצרות תוך שהוא משלב נקודת מבט 'אובייקטיבית' של תיאור הצרות מצד עצמן, לצד נקודת מבט 'סובייקטיבית' - כאבו של הדובר על הצרות.³⁴ בסוף המחרזות הרביעית, השישית והשביעית נוספה על תינוי הצרות גם בקשה לגאולה. המחרזות השמינית היא מחרוזת סיום אופיינית ועניינה תפילה אופטימית לגאולה.³⁵

יש לציין שהאור והשיר, הנזכרים במחרוזת הפתיחה, חוזרים בסוף שתי המחרוזות הבאות (שורות 11-12, 21-22). אמנם, הם אינם חוזרים בהמשך השיר. מהו היחס בין הרפרין ובין המחרוזות שלפניו? בכמה מקומות הרפרין משתלב היטב כהמשך המחרוזת. במחרוזת השנייה, 'ויהי נועם' יכול להיות לשון המחול אשר נהפך לאבל (נהפך לאבל מחולנו: 'ויהי נועם...'). ייתכן שמסיבה זו עבר הפייטן לבקשת גאולה לא רק במחרוזת האחרונה אלא כבר בסוף המחרוזת הרביעית ושוב בשישית ובשביעית, אף שטרם סיים לתנות את צרות האומה. התפילה 'ויהי נועם'

33 על החשכת הנרות בבית הכנסת ראה: 'רוזנסון, 'נרות ליל תשעה באב - עיונים במנהג זיקתו למקורות', נטועים, יג (תשס"ה), עמ' 121-133. לעניין החשכת הבתים בכלל, ראה מה שפסק הרי"צ גיאת (יעקב ווייס [מהדיר], הלכות הרי"ץ גיאת: ספר שערי שמחה, ירושלים תשנ"ח, עמ' כב): 'שמקומנו מקום שנהגו שלא להדליק'. קשה לדעת בוודאות אילו מן המנהגים הנזכרים הכיר רבי יהודה הלוי, ואין לשלול את האפשרות שמדובר בזכר לחורבן ותו לא. התייחסות למנהגי ליל תשעה באב בפיוטים מוכרת לנו בראש ובראשונה מהפיוט 'ויהי נועם נשבת', המתייחס, כמו בפיוט שלפנינו, למנהג שלא לומר בתשעה באב שחל במוצאי שבת את הפרק 'ויהי נועם' (תהילים צ, יז; צא). מלבד הפיוט 'ויהי נועם נשבת' המקובל באשכנז (ראה: דוידזון [לעיל, הערה 11], א 2822), נמצא בנגיזה גם פיוט אחר הפותח באותה מחרוזת (מחרוזתו השנייה פותחת במילים: 'ובשעת הבלדה'), ובו נזכר גם המנהג שלא להריח בשמים בלילה זה (ראה, למשל, כ"י TS H 14.15: 'וחלילה לעגומים / להריח עצי בשמים / עת קטורת הסמים / בוססו יהירי לאומים').

34 'נדמה במר דאבנו...' (שורה 14); 'קול בוכים בא באזני / בהעלותי לזכרוני / ציון קרית ששוני' (שורות 16-27); 'לזאת אייליל וראש אפרעה / ותרד עיני דמעה' (שורות 42-43); 'צמתני רקב עצמות' (שורה 47).

35 על קינות הנחתמות בבקשת גאולה ראה: אליצור (לעיל, הערה 11), עמ' 2, הערה 6. יש להדגיש שמן ההערה עולה שגם הסיום בנחמה אופייני למשוררי ספרד בכלל ולרבי יהודה הלוי בפרט. המנהג לסיים בנחמה גם את הקינות בליל תשעה באב ולא רק ביומו נשמר עד היום, הן בקהילות האשכנזים הן בקהילות הספרדים. ראה למשל: גולדשמידט (לעיל, הערה 6), עמ' כט ואילך; בית אב והוא סדר חמש תעניות, ליוורנו תרל"ז, דפים פח, פט.

משתלבת היטב בבקשת הגאולה, כפי שניכר באותן המחרוזות. במחרוזות השלישית והחמישית אין ההקשר של הרפרין משתלב היטב בסיום המחרוזת, ונראה שהשילוב של המחרוזת ברפרין נתפס בעיני הפייטן כקישוט יפה אך לא מחייב. נראה שעיקר כוחו של הרפרין בהתאמתו למסגרת השיר - המעבר מהשתקת השיר 'ויהי נועם' לציפייה לגאולה, שבה ישוב נועמו של האל להיות עלינו. להלן הפיוט, על פי שני כתבי היד שנמצאו עד עתה.³⁶

36 אותיות חלולות הן אותיות שקריאתן מסופקת. בסוגריים מרובעים באו השלמות שהשלמתי מדעתי.

לילי חד

אור חַשְׁדַּבְּאֵהְלִינוּ / וְהַס שִׁיר הַלּוּלִינוּ
וְיֵהִי נֹעֵם יִי אֱלֹהֵינוּ עֲלֵינוּ

[... ..] בִּינוּ / וְיֵשׁ יִי בְּקִרְבָּנוּ
וְצוּר [..]ת הרב[נו] / מְצָרוֹת מְשֻׁגְבָנוּ
5 בְּעוֹצֵם יָד בְּרַכְנוּ / שִׁתְּנוּ שְׁוֹא רַכְבָּנוּ
זְמַן נְטִמָּן בְּחֻבְנוּ / עוֹן עֵקֶב יְסוּבָנוּ
אֲזִי אֲשׁוּר תִּשְׁבְּנוּ / וְרַבּוּ חֵיל רַבְּנוּ
חֻרְשִׁים עַל גִּבְנוּ / לְמוֹץ שׁוֹד חֲלָבְנוּ
שָׁמוּ בְּלֵב אֲרָבָנוּ / שְׁלֹל עֲדֵי חֲרָבְנוּ
10 מְדַעְכְּנוּ מְכַבְּנוּ / וּמִפֶּץ כְּלֵי קִרְבָּנוּ
הָה לְשִׁיר מְשֻׁבָּנוּ / כִּי פֶס וְרַב עֲצָבָנוּ
שְׁבַת מְשׁוֹשׁ לִבְנוּ / נִהְפָּד לְאַבֵּל מְחֻלָּנוּ
וְיֵהִי נֹעֵם יִי אֱלֹהֵינוּ עֲלֵינוּ

מקורות: א: TSH 14.39 (1-21 'עוגבנו') והמשכו הישיר TSH 5.171 (21 'סם' עד הסוף). ב: TSH 14.105 (51 'קרא' עד הסוף). נוסח הפנים: 1-50 על פי כ"י א; 51 'קראו'-סוף על פי כ"י ב.

כותרת: **לילי חד**: לילי ראשון (למוצאי שבת). 1 **אור חשך באהלינו**: על פי איוב יח, ו: 'אור חשך באהלך', וכאן מטפורה לחורבן המקדש. **שיר הלולינו**: מטונימיה לשמחה. 2 **ויהי... עלינו**: תהילים צ, יז. 3 **יש יי בקרבנו**: הלשון על פי שמות יז, ז: 'היש ה' בקרבנו'. 4 **וצור [..]ת הרב[נו]**: אולי נאמר כאן שהקב"ה הוא צור חרבנו, כלומר מקור ניצחוננו; דימוי הקב"ה לצור נפוץ במקרא, והצירוף 'צור חרב' על דרך תהילים פט, מד. **מצרות משגבנו**: מושיענו ומצילנו מצרות. הלשון על פי תהילים ט, י: 'משגב לעתות בצרה' (המשקל שולל את הניקוד: מְשֻׁגְבָנוּ). 5 **בעוצם יד ברכנו**: על פי איוב ל, כא. ורוצה לומר: נתן לנו כוח ועוצמה. 'עוצם יד' על דרך דברים ח יד: 'כחי ועצם ידי'. **שתנו שוא רכבנו**: בטחוננו ברכב שווא, בצבא שאינו מועיל, ולא סמכנו על הקב"ה (השווה ישעיהו לא, א). 6 **זמן... יסובנו**: כאשר נצפן בתוכנו החטא הסובב אותנו, כלומר, החטא סבב אותנו מבפנים ומבחוץ; הלשון על פי איוב לא, לג ('לטמון בחבי עוני'); תהילים מט, ו ('עון עקבי יסובני'). 7 **אשור תשבנו**: הלשון על פי במדבר כד, כב ('עד מה אשור תשבך'), כלומר: שבו אותנו אויבינו. **ורבו חיל**: וגדל צבאם של רבנו: מריבינו, אויבינו. 8 **חורשים על גבנו**: המענים אותנו; על פי תהילים קכט, ג: 'על גבי חרשו חרשים'. **למוץ שוד חלבנו**: למצוץ חלב שדינו (סמיכות הפוכה) או למוץ מהשוד את חלבנו (בהשמטת מילית היחס). הלשון על פי ישעיהו סו, יא: 'למען תינקו ושבעתם משוד תנחומיה, למען תמוצו והתענגתם מזיו כבודה'. ורוצה לומר: לנצל ולכלות אותנו. 9 **שמו בלב ארבנו**: על פי ירמיהו ט, ז: 'בקרבו ישים ארבו'. **שלול עדי חרבנו**: לבזו אותנו עד שנחרב כליל (והשווה יחזקאל לח, יב: 'שלל שלל... ולהשיב ירך על חרבות נושבות'). 10 **מדעכנו מכבנו**: אויבנו הגורם לנו לדעוך ולכבות. **ומפץ כלי קרבנו**: כינוי נוסף לאויב. כלי הנשק המופנים נגדינו. הלשון על פי ירמיהו נא, כ: 'מפץ אתה לי כלי מלחמה' (וכאן בצורת סמיכות הנרדפים). 11 **הה לשיר משאבנו כי פס**: אוי על שמחת בית השואבה שפסקה מלהיערך בעקבות החורבן. 12 **שבת... מחולנו**: איכה ה, יט.

- נְדָמָה בְּמַר דְּאָבְנוּ / בְּקוּמְנוּ וְשָׁכְבְנוּ
 15 לְמִקְדָּשׁ שְׁשׁוֹן לְבָנוּ / נִגְהָ אֹרֶךְ שְׁבִיבֵנוּ
 אֲשֶׁר בְּעוֹצֵם חוּבְנוּ / שְׁמֵם בִּיד אֹיבְנוּ
 וְצִיּוֹן לְמַלְעֵיבְנוּ / לְחֶרֶף לְכָל סְבִיבֵנוּ
 וּבֵית נְכָרִי עֲצָבְנוּ / כְּסָפְנוּ זְהָבְנוּ
 וְסוּף סִירִים נְתִיבְנוּ / מְלֶכֶת בְּרוּחֵיבְנוּ
 20 וְאִשְׁרוֹת דְּמִי מְאֵהָבְנוּ / מְלִיקַת לְשׁוֹן כְּלָבְנוּ
 בַּת בָּבֶל תְּרִיבְנוּ / שֵׁם בְּכִינוּ בִּישָׁבְנוּ
 בַּתוֹכָה תְּלִינוּ עוֹגְבְנוּ /
 שֵׁם שְׁאֵלוֹנוּ שׁוּבְנוּ / דְּבָרֵי שִׁיר וְתוֹלְלֵינוּ
 וְיֵהִי נוֹעַם >> אֱלֹהֵינוּ עָלֵינוּ<

- 25 אָפְפוּ עָלֵי יִגְוִי / וְעַשְׂ[ש]וּ בְּאֵף אִישׁוּנִי
 וְנֶאֱלַם שִׁיר שְׁגִיּוֹנִי / קוֹל בּוֹכִים בָּא בְּאֲזָנֵי
 בְּהַעֲלוֹתֵי לְזָכוֹנִי / צִיּוֹן קְרִית שְׁשׁוֹנִי
 וּבֵית זָבוּל עוֹז חֲבִיּוֹנִי / הַמְּחוֹלֵל בְּכָף מוֹנִי

14 נדמה: נשב דוממים (על פי ירמיהו ח, יד; הצעת י' יהלום). ממשיך את שבינת השיר מן המחרוזת הקודמת. במר דאבנו: במרירות צערנו, צערנו המר. 15 למקדש ששון לבנו: על המקדש, שהוא ששון ליבנו. 'ששון ליבנו' על פי ישעיהו טו, יד: 'וראיתם ושש לבכם'. נגה אור שביבנו: על פי איוב יח, ה: 'לא יגה שביב אורו'. והשווה בבלי, בבא בתרא ד ע"א, ושם מכונה בית המקדש: 'אורו של עולם'. 16 חובנו: חטאינו. 17 למלעיבנו: נשלטת בידי אויבנו. לחרפה לכל סביבנו: על פי דניאל ט, טז-יז: 'כי בחטאינו... ירושלים ועמך לחרפה לכל סביבנו... האר פניך על מקדשך השמים'. 18 ובית נכרי עצבנו: עושרנו (כאן כנראה כינוי לכלי המקדש) נמצא בביתם של זרים, על פי משלי ה, י: 'ועצביך בבית נכרי'. 19 וסוך סירים נתיבנו: דרכינו חסומות בקוצים, על פי הושע ב, ח: 'הנני שך את דרכך בסירים'. מלכת ברוחובינו: ואיננו יכולים לצעוד בהן; על פי איכה ד, יח: 'צדו צעדינו מלכת ברוחובותינו'. בטור ישנה הברה עודפת. אולי צריך להיות 'לְכַת', והמ"ם נוספה בהשפעת הפסוק. 20 ואשרות... כלבנו: אין בידי לפרש. ייתכן שצריך להיות: אֲשָׁדוֹת (הצירוף 'אשד דם' שכיח באונקלוס). נראה שנרמז כאן המדרש: 'עמלק... ד"א עם לק אומה שבאת ללוק דמן של ישר' ככלב' (פסיקתא דרב כהנא, זכור ח, מהדורת מנדלבוים, עמ' 46-47). 21 בת בבל: האויבים, מחריבי המקדש. ראה תהילים קלז, ח. תריבנו: לוחמת בנו. שם...: בבבל. שם... בישבנו: על פי תהילים קלז, א: 'על נהרות בבל שם ישבנו גם כינו'. בצלעית הברה עודפת, וייתכן שהמילה 'שם' אינה במקור. 22-23 בתוכה תלינו עוגבנו: על פי תהילים קלז, ב: 'על ערבים בתוכה תלינו כנרותינו'. החריגה מן המשקל קיצונית, ולכאורה חסרה צלעית. ייתכן שכל השורה אינה מקורית, ואם כך חסר טור בסטרופה. 23-24 שם... ותוללינו: תהילים קלז, ג. 25 אפפו עלי יגוני: סבבוני הסבל והצרות. ועש[ש]ו באף אישוני: עיני בלו מבכי. על דרך תהילים ו, ח; לא, י. 26 ונאלם: השתתק, פסק מלהשמע. שיר שגיוני: שירת הלוויים שהושמעה בבית המקדש (והשווה תהילים ז, א). 27 בהעלותי לזכרוני ציון: על פי תהילים קלז, ז: '...גם כינוי בזכרונו את ציון'. 28 ובית זבול: המקדש, על פי מלכים א' ח, יג. עוז חביוני: כינוי למקדש, על פי חבקוק ג, ד: 'שם חביון עזה' (וראה פירוש ראב"ע שם, שפירש שחביון עוז הוא ארון הברית; ומדרש תהילים, א, כ: 'חבצלת: שעשיתי לך חביון צל על ידי בצלאל'). בכף מוני: בידי אויבי.

וְעָמִי לְאַבְחַת אֶסוּנִי / נְתוּקִים כְּטַבַּחַת צֹאנִי
 30 הָכִי שׁוֹכְנֵי בְרוּם מְעוּנִי / תַּמְשׁוֹךְ לַעַד חֲרוּנִי
 וְאַיִלָּה בְרִית חֲזִיוֹנִי / כְּרַתָּה לְאֵב הַמוּנִי
 הֲלֹא בַחֲנָם שְׁדָה צוּעֵנִי / בְּבַעוּל בִּי אֲדוּנִי
 בְּהַכְּבִיד עוֹל צוֹאֲרוֹנִי / וְתַמּוּ כוֹחֵי וְאוּנִי
 שְׁתִּי בְךָ סַבְרוּנִי / וְתַחֲשִׁישׁ פְּדִיוֹנִי
 35 וְנִצְעַק אֶל יי / וַיִּשְׁמַע קוֹלִנִּי
 וַיְהִי נוֹעַם >> אֶלְהִינוּ עֲלֵינוּ<

אֶת מִי יוֹרָה דְעָה / וְאֶת מִי יִבִּין שְׁמוּעָה
 וּמִי מְקַדוּשִׁים אֲשֶׁעָה / שְׁאוּב מִמְעִינֵי הַיְשׁוּעָה
 וְחָרַב רָעָה נִגְעָה / לַגְלוֹת בְּבַעוּר שְׁבָעָה
 40 [..] וְיָרָה שְׁלִימָה קְבוּעָה / אֲשֶׁר יֵצֵא שֵׁם [..] עָה
 אֲשֶׁר הָיוּ יְתֵד תְּקוּעָה / בִּירְאֵת אֶל בְּלִי תוּעָה
 מוֹצְקוֹת שְׁבָעָה וְשְׁבָעָה / לְזֹאת אֵיילִל וְרֹאשׁ אֶפְרָעָה

29 **לאבחת אסוני**: מסורים לחרב אבחה, על פי יחזקאל כא, כ: 'אבחת חרב'. **נתוקים כטבחת צאני**: גרורים, לקוחים כצאן לטבח. הלשון על פי ירמיהו יב, ג: 'התקם כצאן לטבחה'. 30 **הכי... חרוני**: שוכני ברום מעוני, הכי תמשוך לעד חרוני. **שוכני ברום מעוני**: כינוי פנייה לקב"ה, הדר בשמיים (הלשון על פי ירמיהו מט, טז: 'שכני בחגוי הסלע'; עובדיה א, ג: 'שכני בחגוי סלע'). **תמשוך לעד חרוני**: תמשוך את כעסך אליי לנצח. השווה תהילים פה, ו: 'הלעולם תאנף בנו תמשוך אפך לדור ודור'; ישעיהו סד, ח: 'ואל לעד תזכור עוון'. 31 **ברית חיוני**: ברית בין הבתרים, שנאמרה לאברהם במחזה (בראשית טו, א). **לאב המוני**: לאברהם אבינו, 'אב המון גויים' (שם יז, ד-ה). 32 **בחנם**: כנראה צ"ל: 'בְּחִנְסִי' (הצעת פרופ' שולמית אליצור), כינוי למצרים (השווה ישעיהו ל, ד), ורוצה לומר כשבני ישראל היו במצרים. **שדה צועני**: כינוי נוסף למצרים, על פי תהילים עח, יב: 'ארץ מצרים שדה צען'. **בבעול בי אדוני**: כשהמצרים העבדונו. הלשון על פי ישעיהו כו, יג: 'בעלונו אדונים זולתך'. חסרה הברה, ואולי צריך להיות 'אֲדוּנִי'. 33 **בהכביד**: כשהכביד אדוני. **עול צוארוני**: את העול שניתן על צוארונו, מטפורה לעבודת הפך (הצורה 'צוארוני' על פי שיר השירים ד, ט). **כוחי ואוני**: כל כוחותי. 34 **שתי בך סברוני**: שמתני בך, ה', מבטחי. **ותחיש פדיוני**: ומיהרת להושיע. 35 **ונצעק... קולנו**: במדבר כ, טז. 37 **את... שמועה**: ישעיהו כח, ט. 38 **ומי מקדושים אשעה**: אל מי מן המלאכים אוכל לפנות. הלשון על פי איוב ה, א: 'ואל מי מקדושים תפנה'; ולשון 'אשעה' על פי תהילים קיט, קיז. **שאוּב מִמְעִינֵי הַיְשׁוּעָה**: כדי שאוכל להיושע. הלשון על פי ישעיהו יב, ג: 'ושאבתם מים בששון ממעיני הישועה', אך נוקד כאן 'מְעִינִי' ולא 'מְעִינֵי' כבפסוק, על שום המשקל. ועדיין ישנה הברה עודפת בצלע; אולי ה'א' הידיעה ('הישועה') נוספה בטעות על פי לשון הפסוק הנזכר. 39 **וחרב רעה נגעה**: רדיפות האיובים קרובות לכלותנו. והלשון על פי תהילים קמד, י: 'מחרב רעה'; ירמיהו ד, י: 'ונגעה חרב עד הנפש'. **לגלות בבעור שבעה**: מכאן ועד שורה 43 אין בידי לפרש פירוש שלם. 40 [..] **ורעה... [..] עה**: כתב היד חסר וקשה להציע פירוש. אולי יש להשלים 'תורה', ומדובר כאן בצער על מות החכמים. 41 **אשר... תקועה**: שיראת השמיים שלחם הייתה יציבה כמו יתד הנוצצה בקיר ולא סרו ממנה. בלי תחילת הטור אין לדעת מי הם אותם יריאים, אך ייתכן שהכוונה לחכמי הסנהדרין, שישבו במקדש. הברה עודפת; ואולי 'אשר' מיותר ונגרר מן הטור הקודם. 42 **מוצקות שבעה ושבעה**: כינוי למנורה, על פי זכריה ד, ב: 'מנורה... שבעה ושבעה מוצקות לאשר על ראשה'. ובטור הברה עודפת, וייתכן שיש לנקד מוצקות בניגוד לפסוק. **אייליל**: אבכה, אקונן (השווה

וְתָרַד עֵינַי דְּמָעָה / אָהָה צְדִיק גְּדוֹל דְּעָה
 וּבְזָרוּעָה אֲשֶׁר יַפְעָה / הגד לְבֵית יַעֲקֹב פְּשָׁעָה
 45 וַיִּשְׁקֹד יי עַל הָרָעָה / וַיְבִיאָהּ עֲלֵינוּ
 וַיְהִי נֹעַם >> אֲלֵהֵינוּ עֲלֵינוּ<

צָמְתָנִי רָקֵב עֲצָמוֹת / וְצוֹקוֹת נִפְשׁוֹת עֲגוּמוֹת
 כִּי צוּר כְּלָה חֲמוֹת / וַיֶּאֱבֵל חֵיל וְחוֹמוֹת
 וּמִזְבַּח אֲבָנִים שְׁלֵמוֹת / וּמִשְׁכָּנוֹת קֹדֶשׁ פְּנִימוֹת
 50 הָרַס בְּעֵבְרוֹת זְעוּמוֹת / וּשְׁתַּ אֲרָצוֹתֵי נְשָׁמוֹת
 וְנוֹטְרִים לִי מִשְׁטָמוֹת / קָרְאוּ שְׁמֵם עָלֵי אֲדָמוֹת
 דְּרָכוּנִי עַל בָּמוֹת / וְכָסוּ פְּנֵי כְלָמוֹת
 הַיּוֹשְׁבֵי שְׁמֵי מְרוֹמוֹת / וְנוֹתְנֵן עוֹז וְתַעֲצוּמוֹת
 שֵׁית בְּפִינִי נְעִימוֹת / וְלִמְפִלְתָּנוּ תְּקוּמוֹת
 55 הֲלַעַד תִּזְכּוֹר אֲשָׁמוֹת / אִם תִּקְצוֹף לְעוֹלָמוֹת

שינויי גרסאות: 54 למפלתנו] ולמפלתנו א 55 הלעד] הלשד א

מיכה א, ח). **וראש אפרעה:** אפזר שערי ואמנע מלספרו, כדרך אבלים (השווה ויקרא כא, י). 43 **ותרד עיני דמעה:** ירמיהו יג, יז. **צדיק:** הקב"ה, על פי דניאל ט, יד, לדוגמה. **גדול דעה:** המשך הכינוי להקב"ה, על פי פיוט היוצא הקדום 'אל ברוך' (ראה למשל: סדור רב סעדיה גאון [לעיל, הערה 21], עמ' לו). 44 **ובזרועה אשר יפעה:** בגבורתך (המסומלת בזרוע) מלאת היפעה וההוד. **הגד לבית יעקב פשעה:** על ידי העונש נודע לבני ישראל חטאם. השווה ישעיהו נח, א: 'והגד לעמי פשעם ולבית יעקב חטאתם'; מיכה ג, ח: 'להגיד ליעקב פשעו'. בטור הברה עודפת. ייתכן שצ"ל 'ליעקב' (כבפסוק ממיכה) 'רבית' נכנס בהשפעת הפסוק מישעיהו. צורת הנקבה בשל דוחק החרוז. ואולי צריך להיות: הוגד (ושוב השיבוש בהשפעת הפסוק). 45 **וישקד... עלינו:** דניאל ט, יד. 47 **צמתני:** ענה אותי, דכאני. **רקב עצמות:** סבלי האיום; הצירוף על פי משלי יד, ל: '...ורקב עצמות קנאה'; תהילים קיט, קלט: 'צמתני קנאתי...'. **וצוקות נפשות עגומות:** מצוקותיהם של ישראל המתייסרים. 48 **כלה חמות:** גילה את כל כעסו. על פי איכה ד, יא: 'כלה יי את חמתו'. **ויאבל חיל וחומות:** וחומות ירושלים חרבו. על פי איכה ב, ח: 'ויאבל חיל וחומה'. 49 **ומזבח אבנים שלמות:** את המזבח שבמקדש. הלשון על פי יהושע ח, לא. **ומשכנות קדש פנימות:** ההיכל וקודש הקודשים, על פי ויקרא י, יח: 'אל הקדש פנימה' (כהשלמה לחומות החיצוניות הנזכרות בטור הקודם). 50 **בעברות זעומות:** בכעס גדול, על דרך תהילים עח, מט: '...עברה זועם'. **ושת ארצותי נשמות:** והחריב את ארצי. על דרך ירמיהו ב, טו; ג, נ. 51 **ונוטרים לי משטמות:** שונאי, השומרים את שנאתם לי (אולי על פי עמוס א, יא, ואם כן, לפנינו רמז נוסף לאדום). **קראו שמם עלי אדמות:** קבעו את שלטונם בארצי; על פי תהילים מט, יב: 'קראו שמותם עלי אדמות'. 52 **דרכוני על במות:** דרכו עלי בראש חוצות. הלשון על פי דברים לג, ט: 'ואתה על במותימו תדרך'. **וכסו פני כלמות:** השפילוני. על פי ירמיהו נא, נא: 'כסתה כלמה פנינו'. 53 **היושבי שמי מרומות:** הקב"ה, השוכן במרום. הכינוי על פי תהילים קכג, ב: 'הישיבי בשמים'. **ונותן עוז ותעצומות:** הקב"ה, על פי תהילים סח, לו: 'הוא נותן עז ותעצומות'. 54 **בפניך נעיימות:** הלשון על פי תהילים טז, יא: 'שבע שמחות את פניך נעמות בימינך נצח'. כאן כנראה: האר פניך אלינו בנועם. **ולמפלתנו תקומות:** נראה שיש לקבל את גרסת כ"י א, והו"ו בראש הטור מיותרת (וחורגת מן המשקל), ומשמעו: קומם אותנו מנפלתנו. 55 **הלעד... לעולמות:** על פי ישעיהו סד, ח, עיין שורה 30.

תְּשׁוּב תַּחֲיִינוּ וּמִתְהוֹמוֹת / הָאֶרֶץ תְּשׁוּב [תַּעֲלֵנוּ]
וְיֵהי נֹעִים > יי אֱלֹהֵינוּ עֲלֵינוּ<

הָה לְבֵית תַּפְאֲרֵת[נו] / נוֹה צֶדֶק שְׁבִתְנוּ
אֲשֶׁר נִתְפַשׁ בְּשַׁחַתְנוּ / בְּכַף מַצּוֹר מְלַכְדִּיתְנוּ
60 וְחוֹרֵב בָּסֶף דְּלִיתְנוּ / וְשׁוֹד בְּהַר מְרוֹם קְרִיתְנוּ
וְהַשְׁבֵּת מְשׁוֹשׁ עֵתְנוּ / חֲדָשְׁנוּ וְשִׁבְתְנוּ
וּבֵת אָדוֹם אוֹיְבֵתְנוּ / שְׁמִיחָה לְמַפְלִיתְנוּ
צוֹר בּוֹ מְשַׁעֲנֵתְנוּ / וּמַעוֹז מְרַכְבֵּתְנוּ
עַד אֵן יִצִּיץ בְּבִשְׁתְנוּ / וְיַעַל אֲרוּכַת מְלֹאכְתְנוּ
65 וְאֶרֶץ מוֹלְדֵתְנוּ / יְכִינוּ לְמַחְבְּרֵתְנוּ
יִשׁוּ אָדוֹם מְשַׁלְחֵתְנוּ / וְעִמּוֹן מְשַׁמְעֵתְנוּ
יִדְבַּר[ר] עַמִּים תַּחַתְנוּ / וְלֵאמִים תַּחַת רַגְלֵנוּ
וְיֵהי נֹעִים > יי אֱלֹהֵינוּ עֲלֵינוּ<

56 תעלנו] ההשלמה על פי א 58 תפארתנו] ההשלמה על פי א 63 משענתנו] ההשלמה על פי א 65
יכינו] יכונן א 67 ידבר] ההשלמה על פי א / ולאמים] ולאומים א / רגלנו] נפשנו א

56 תשוב תחינו ומתהומות הארץ תשוב תעלנו: תהילים עא, כ (שם בלשון יחיד). 58 הה: זעקה, קינה. לבית תפארת[נו]: על המקדש, על פי ישעיהו סד, י: 'בית קדשנו ותפארתנו'. נוה צדק שבתנו: כינוי נוסף למקדש, שבו ישבנו, על פי ירמיהו לא, כב. 59 אשר נתפש בשחתנו: בית המקדש נלכד בחטאינו, והלשון על פי יחזקאל יט, ד, ח: 'בשחתם נתפש' (תוך שינוי משמעות המילה 'שחת' ממלכודת לעוון ושחיתות). בכף מצור מלכדיתנו: בידי האויב. אולי צריך להיות מצוד (להוראת המילה מצוד כמלכודת ראה משלי יב, יב; איוב יט, ו, וועוד)? 'נתפש בכף' על דרך יחזקאל כא, טז; כט, ז. 60 וחורב [ב]סוף דליתנו: החורבן ניצב בפתחנו; על פי צפניה ב, יד: 'חרב בסף' ו[ש]וד בהר מרום קריתנו: חורבן בירושלים, עיר הנמצאת על הר גבוה. בהר מרום: הלשון על דרך יחזקאל יז, כג; כ, מ. מרום קריתנו: הלשון על פי משלי ט, ג: 'מרמי קרת'. 61 והשבת משוש עתנו חדשנו ושבבתנו: פסקה שמחת המועדים מציון, על פי הושע ב, יג: 'והשבת כל משושה חגה חדשה ושבבתה וכל מועדה'. בטור הברה עודפת (אולי צריך להיות: 'חֲדָשְׁנוּ?'). 62 ובת... למפלתנו: בני אדום שמחים לאִידְנוּ, על פי מיכה ז, ח: 'אל תשמחי אויבתי לי כי נפלת קמתי'. 63 צור בו [מ]שענתנו: הקב"ה, שבו אנו בוטחים. אולי על דרך שירת דוד: 'אלהי צורי... ויהי יי למשען לי' (שמואל ב' כג, ג, יט). ומעוז מרכבתנו: ובו ביטחון מרכבתנו, בו אנו בוטחים בצאתנו למלחמה. השווה שורה 6. 64 עד אן יציי בבשתנו: עד מתי יסתכל על שפלותנו (בלי להתערב). על פי בבל, ברכות טז ע"ב: 'ה"ר... שצייץ בבושתינו ותיבט ברעתינו'. עד אן: הלשון באיוב ח, ב. וכאן במשמעות: מתי יצייץ: יביט. הברה עודפת בשורה, ואולי צריך להיות נא יצייץ בבשתנו, וכפי שנראה מן הגמרא בברכות. ויעל ארוכת מלאכתנו: הלשון על פי דברי הימים ב' כד, יג: 'ותעל ארוכה למלאכה'. בטור הברה עודפת, ושמה צריך להיות: אֲרוּכְתְנוּ. 65 וארץ מולדתנו: ארץ ישראל (הביטוי על דרך בראשית לא, יג, לדוגמה). יכינו למחברתנו: נוסח כ"י א 'כונן', נראה כאן הגיוני יותר. ואולי צריך להיות יכנה. מכל מקום, כוונת הטור שיכשיר את ארץ ישראל לקבל את עם ישראל. מחברת: קהל. 66 ישו אדום משלחתנו ועמון משמעיתנו: על פי ישעיהו יא, טו: 'אדום ומואב משלוח ידם ובני עמון משמעתי'. 67 ידבר[ר]... רגלנו: תהילים מז, ד.

קְדוֹשׁ מְעֲרִיצָנוּ / וְחִזְקֵנוּ וְאַמְצָנוּ
 70 יְגַהֵה כְּאֵב מַחְצִינוּ / וְיִגְדֹר אֶת פְּרִצָּנוּ
 וְרָגַשׁ שְׁאוֹן מְנַאֲצָנוּ / לֹא יוֹסִיף הַקִּיצָנוּ
 וּמְגוֹי עַז יִפְצָנוּ / וּמִקְמִים יִחְלָצָנוּ
 וּמְזַרְהָ הַמּוֹן נְפֹצָנוּ / יִקְבֵּץ לְנִקְבָּצָנוּ
 יִנְחֵנוּ מַחֲזֵ חֲפָצָנוּ / יִחְפֹּץ בָּנוּ וְיִרְצָנוּ
 75 יַחִישׁ חֲזוֹן מְלִיצָנוּ / וְטוֹב דְּבָרוֹ יֵאִיצָנוּ
 וְאַרְמוֹן גִּיל עֲלָצָנוּ / יִשְׁכֵּן עַל מִפְרָצֵינוּ
 וְאֵל שְׁמַחַת מְרוֹצָנוּ / זִיז כְּבוֹדוֹ יִמִּיצָנוּ
 בְּנֵאוֹת דְּשָׂא יִרְבָּצֵנוּ / עַל מִי מְנוּחֹת יִנְהַלְנוּ
 וְיִהְיֶה נוֹעַם >> אֱלֹהֵינוּ עֲלֵינוּ<

69 חזקנו ואמצנו] ההשלמה על פי א 70 פרצנו] ההשלמה על פי א 71 ורגש] ויגש א 76 ישכן] ישכון
 א 77 זיז] זיו א 78 על] ועל א

69 קדוש מעריצנו וחזקנו ואמצנו: האל הנותן בנו כוח לשלוט. על פי ישעיהו ח, יג: 'את יי צבאות אתו תקדישו... והוא מערצכם'; תהילים יח, ב: 'ארחמך יי חזקי'; ישעיהו מא, י: 'אִמְצִיךָ אֶף עֲזֵרְתִיךָ'. צירוף הפעלים על דרך יהושע א, ו-ז, ט ('חזק ואמץ'). 70 יגהה כאב מחצינו: ירפא את פצעינו (נראה ש'כאב' כאן הוראתו 'פצע' כמו 'מחץ', ומדובר בסמיכות הנרדפים. ייתכן שמדובר בסמיכות פשוטה והבקשה היא שירפא את הכאב של המחץ, וברור שהרפואה תועיל גם למחץ עצמו, ואם כן הכאב הוא התחושה ולא הפצע גופו) לעת הגאולה. ויגדור את פרצנו]: וישקם את החורבות; הלשון על פי ישעיהו נח, יב: 'קרא לך גודר פרץ'. 71 ורגש שאון מנאצנו: הרעש שמקמים אויבינו בצאתם למלחמה. לא יוסיף הקיצנו: לא יעיר אותנו, לא יחריד אותנו. 72 ומגוי עז יפצנו: יחלצנו מגוי עז (רמז גלות, על פי דברים כח, מט-נ: '...גוי מרחוק מקצה הארץ... גוי עז פנים'). ומקמים יחלצנו: יושיענו מאויבים הבאים להלחם בנו. 73 ומזרה... לנקבצנו: הקב"ה, שפירז והגלה את המוני בית ישראל, יאסוף אותם מחדש. על פי ירמיהו לא, י: 'מזרה ישראל יקבצנו', וישעיהו נו, ח: 'עוד אקבץ עליו לנקבציו'. בטור הברה עודפת וכנראה צריך להיות: מְזַרְהָ. 74 ינחנו למחוז חפצנו: יביאנו לארץ. על פי תהילים קז, ל: 'וינחם אל מחוז חפצם'. בטור הברה עודפת. 75 יחיש חזון מליצנו: יגרום להתממשות נבואות הגאולה במהרה. וטוב דברו: 31). סמיכות תיאור: דברו הטוב. יאיצנו: יזרנו להתנחם, על פי ישעיהו כב, ד: 'אל תאיצו לנחמני'. ואולי צריך להיות: יִדְצָנוּ (ישמחנו). 76 וארמון גיל עלצנו: הארמון שאנו שמחים בו (גיל עלצנו: סמיכות הנרדפים); 'ארמון' הוא כינוי פייטני למקדש, על פי ירמיהו ל, יח. ישכן על מפרצנו: הלשון על פי שופטים ה, יח: 'ועל מפרציו ישכון'. כאן הכוונה שישכון על מקומו שנפרץ. בטור הברה עודפת ושמה צריך להיות: פְּרִצָּנוּ. 77 ואל שמחת מרוצנו: הקב"ה, האל שבו שמחתנו. ייתכן שצריך לגרוס מְרוֹצָנוּ (שמחתנו), ואם כן כל הצלעית על פי תהלים מג, ד: 'אל שמחת גיל'. זיז כבודו ימיצנו: ירונו מטובו הנשגב, ציור להתגלות האל בעת הגאולה. על פי ישעיהו סו, יא: 'למען תינקו ושבעתם משוד תנחומיה למען תמוצו והתענגתם מזיז כבודה'. 78 בנאות דשא... ינהלנו: תהילים כג, ב.